

4. Горный журнал. – 1825. – С. XVII–XVIII.
5. Горный журнал. – 1877. – Т. 2. – С. 210–215.
6. **Зелінська Н. В.** Українська наукова періодика кінця XIX – початку XX ст. як джерело формування мови сучасної науки / Н. В. Зелінська // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повід. другої всеукр. наук-теорет. конф., 21–22 груд. 1994 р. / за ред. М. М. Романюка / НАН України; Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника; Наук.-дослід. центр періодики [та ін.]. – Л.; Житомир, 1994. – С. 16–20.
7. **Ковальская Т. Н.** Екатеринославская пресса конца XIX – начала XX века в контексте общественно-исторического, культурного развития региона / Т. Н. Ковальская // Вестник Днепропетр. ун-та. Литературоведение и журналистика. – 1996. – В. 3. – С. 190–195.
8. **Крутиков В. В.** Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900) / В. В. Крутиков. – Д., 1980.
9. **Литвин О.** Проблеми технічної термінології на сторінках української преси початку XX ст. / О. Литвин // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повід. сьомої всеукр. наук. – теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. / НАН України. Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника; Наук.-дослід. центр періодики. – Л., 2002. – С. 522–526.
10. **Меженко Ю. А.** Русская техническая периодика 1800–1916 гг. : библиогр. указатель / Ю. А. Меженко. – М.; Л., 1955.
11. **Павлов М. А.** Воспоминания металлурга / М. А. Павлов – [3-е изд., сокращ.] – М., 1953.
12. **Школьна О. Д.** Становлення та розвиток системи періодичної преси Катеринославської губернії 1838–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.08 «Теорія літератури, текстологія» / О. Д. Школьна. – К., 1997.
13. **Школьна О. Д.** Спеціалізована преса як відображення і чинник господарського життя регіону (на прикладі видань Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст.) / О. Д. Школьна // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. сьомої всеукр. наук.-теорет. конф. – Л., 2002. – С. 239–244.
14. Южно-русский горный листок – 1884. – № 91. – С. 1133–1134.

Надійшла до редколегії 08.12.2014

УДК 94:329](477)-058.232.6 «19»

Н. А. Ковальова

ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПОЧАТКУ XX ст.: МІФ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРО СОЮЗ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА

Проаналізовано основні напрями діяльності організацій РСДРП в українському селі з 1901 р. до Лютневої революції 1917 р., охарактеризовано ефективність їх роботи. Показано необґрунтованість оцінки селянської боротьби в радянській історичній літературі як союзу пролетаріату та селянства.

Ключові слова: РСДРП, селянство, агітаційно-пропагандистська робота, соціал-демократичні гуртки, «аграрні групи».

Ковалева Н. А. Деятельность организаций РСДРП в украинской деревне в начале XX в.: миф советской историографии о союзе рабочего класса и крестьянства.

Проанализированы основные направления деятельности организаций РСДРП в украинской деревне с 1901 г. до Февральской революции 1917 г., характеризуется эффек-

тивність их работы. Показана необоснованность оценки крестьянской борьбы в советской исторической литературе как союза пролетариата и крестьянства.

Ключевые слова: РСДРП, крестьянство, агитационно-пропагандистская работа, социал-демократические кружки, «аграрные группы».

Kovalyova N. A. Activities of RSDWP organizations in Ukrainian village at the beginning of the 20th century: the myth of the soviet historiography about the union between working class and peasantry.

The article analyzes main directions of RSDWP organizations activities in Ukrainian village since 1901 to February Revolution of 1917: agitation and propaganda work, creation of social-democratic circles, activities of «agrarian groups». The author has analyzed consolidation of the problem of the union between working class and peasantry in revolutionary events at the beginning of the 20th century in historical literature and its estimation by the researches of perestroika. It has been concluded on low efficiency of RSDWP activities among the peasants and determined the reasons of peasant movement spontaneity. The following peculiarities of RSDWP work in Ukrainian village are distinguished: activities of united RSDWP organizations, insufficient territorial scope. It is showed baselessness of estimation of peasant struggle in the Soviet historical literature as a unit between working class and peasantry.

Keywords: RSDWP, peasantry, agitation and propaganda work, social-democratic circles, «agrarian groups».

Проблема діяльності РСДРП серед селянства, переважно її більшовицької фракції, дуже плідно і різнобічно досліджувалася в радянській історичній науці. На думку одного з провідних радянських дослідників О. Г. Михайлюка, діяльність революційної соціал-демократії була одним із трьох основних чинників, які визначали розмах селянського руху і його форми (поряд із соціально-економічними умовами та ступенем розвитку капіталізму в сільському господарстві) [30, с. 136].

Наукові пошуки дослідників 1950–1980-х рр. мали ідеологічне спрямування – обґрунтувати проголошений В. І. Леніним союз пролетаріату і селянства, відзначаючи при цьому недоліки й суперечності такого підходу. Залучення нових архівних матеріалів, поява наукових розвідок про роботу українських політичних партій на селі та розвиток селянського руху [6; 7; 28; 37; 38; 46–48] вимагають переосмислення досвіду діяльності організацій РСДРП серед селянства в українських губерніях початку ХХ ст. та створення всебічної характеристики соціально-політичної ситуації на селі.

Об'єктом пропонованого дослідження є діяльність соціал-демократичних організацій серед селянства, предметом – їх організаторська робота на селі. Метою дослідження є з'ясування напрямів діяльності організацій РСДРП серед селянства та аналіз її ефективності.

Питання про ставлення РСДРП до селянства постало у ранніх працях В. І. Леніна й активно обговорювалося на II–V з'їздах партії. Розвиваючи ідею керівної ролі робітничої партії у революційному русі, В. І. Ленін наголошував на необхідності підтримки пролетаріатом революційних елементів у середовищі селянства [21, с. 68]. Однак він не вважав селянство єдиним класом. На початку 1902 р. він відзначав, що селянство розділилося на сільський пролетаріат та сільську буржуазію (велику, середню, дрібну і найдрібнішу) [19, с. 312]. Першим і основним завданням для соціал-демократів В. І. Ленін вважав зміцнення союзу сільських пролетарів і напівпролетарів з міськими пролетарями [20, с. 193].

Ставлення з'їздів РСДРП до селянства та селянського руху було неоднозначним: нами досить детально охарактеризовано позиції різних течій і груп із селянського питання, а також оцінку ними селянського руху [16; 17]. Загалом

II з'їзд РСДРП у 1903 р. поставив завдання опанувати керівництво селянським рухом. Однак досягти цієї мети соціал-демократи не змогли й обмежилися тактикою підтримки селянського руху, що констатував на IV з'їзді РСДРП у 1906 р. один із лідерів «економізму» О. Мартинов [49, с. 192].

Актуальним завданням для партії у 1906 р. було використати тимчасовий збіг інтересів пролетаріату і селянства для поглиблення класової боротьби [17, с. 141]. Проте розпорошеність селянства, стихійність його виступів і зміни настроїв робили селянство ненадійним союзником для пролетаріату, чужим для соціал-демократії. Спробу українських делегатів «Спілки» та грузинських меншовиків включити до порядку денного V з'їзду РСДРП (травень 1907 р.) питання «Про ставлення соціал-демократії до селянського руху і соціал-демократичну роботу на селі» відхилила більшовицька фракція за підтримки більшості делегатів з'їзду [44, с. 23, 67]. При цьому В. І. Ленін вважав можливим здійснення революції в Росії лише за умови підтримки пролетаріату більшою частиною селянства [44, с. 366].

Положення про союз пролетаріату і селянства у боротьбі за соціалізм вводиться до наукового обігу у публікаціях 1928–1929 рр. [див. напр.: 8, с. 15; 14, с. 69]. Однак жодної наукової праці про союз робітничого класу та селянства у 1920-х рр. не було створено. У 1950–1960-х рр. проблема союзу робітничого класу із селянством стала однією з центральних у працях радянських науковців [22, с. 17–19]. Серед українських дослідників найбільше уваги проблемі союзу пролетаріату із селянством приділили М. Н. Лещенко, О. Г. Михайлюк, П. М. Шморгун [23–26; 30–33; 51; 52].

Обмеженість джерельної бази стала однією з основних проблем, які поставали перед радянськими дослідниками історії більшовицьких організацій початку ХХ ст. [30, с. 8]. В умовах конспіративної діяльності інформація про партійну роботу на селі потрапляла в офіційні документи у випадку викриття, арештів, проникнення у партійне середовище провокаторів [10, с. 163].

Одним із перших намагався виявити і проаналізувати джерела про роботу соціал-демократичних організацій (як більшовиків, так і меншовиків) серед селян у 1905–1907 рр. дослідник 1920-х рр. Є. А. Мороховець. Він відзначив великі масштаби агітаційно-пропагандистської діяльності соціал-демократичних організацій у Херсонській, Таврійській, Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях [34, № 5, с. 91; там же, № 6, с. 81]. Однак інформації про роботу соціал-демократів у Подільській губернії і на Волині ним було виявлено надзвичайно мало [34, № 6, с. 78, 79]. У цих двох губерніях переважний вплив у боротьбі за селянство завдяки діяльності чорносотенного духовенства здобули монархічні організації, зокрема «Союз руського народу» [43, с. 88].

Першим і традиційним напрямом діяльності організацій РСДРП на селі була агітаційно-пропагандистська робота: розповсюдження листівок, газет, революційної літератури [35, с. 66, 7]. Перші кроки у напрямку до інших соціальних верств, зокрема селянства, зробили на початку ХХ ст. Катеринославський і Полтавський комітети РСДРП (поширювали у селах нелегальну літературу, газету «Іскра», залучали селян до соціал-демократичних гуртків) [5, с. 38; 24, с. 16, 17]. Саме соціал-демократичній (іскрівській) пропаганді радянські дослідники відводили основну роль у підготовці та початку селянських виступів 1902 р. на Полтавщині й Харківщині [24, с. 13]. При цьому нерідко пропаганда РУП серед

селянства, особливо у 1902 р., видавалася за діяльність соціал-демократичних організацій [6, с. 185].

Наймасовішого характеру агітаційно-пропагандистська діяльність організацій РСДРП набула під час революції 1905–1907 рр. У селах розповсюджували листівки Катеринославський, Харківський, Луганський, Одеський, Поліський та інші комітети РСДРП [30, с. 26; 52, с. 85]. Більшовицькі організації великих промислових центрів України у 1905–1907 рр., за підрахунками О. Г. Михайлюка, випустили 28 листівок, звернених до селян [32, с. 34].

Однак переважна більшість листівок була адресована робітникам. За підрахунками М. Н. Лещенка, із 245 листівок, вміщених у збірнику «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции», виданому Інститутом історії партії ЦК КПУ (К., 1955), 196 листівок були звернені до робітників, 42 – до робітників і селян і лише 7 – окремо до селян [26, с. 127]. О. Г. Михайлюк вказав, що у цей же час у архівосховищах зберігалася значна кількість листівок соціал-демократичних організацій і груп невеликих міст, в організаціях яких значним впливом користувалися меншовики [32, с. 34]. Однак ці листівки до наукового обігу не залучалися.

Поширення друкованих видань через цілу низку чинників (нераціональна система розповсюдження літератури, репресії та каральні акції правоохоронців, неписьменність переважної більшості селян) часто мало низький ефект [46, с. 183]. Цей висновок С. В. Сусорова є характерним і для оцінки результативності агітації організацій РСДРП.

Другим і більш ефективним напрямом роботи комітетів РСДРП (завдяки безпосередньому контактуванню селян із партійними пропагандистами) було створення гуртків серед селян та сільської інтелігенції [13, с. 401]. Інформація про перші соціал-демократичні гуртки, які працювали серед селянства, набула хрестоматійного характеру: у 1901 р. були засновані гурток «Зіронька» у селі Зелене Верхньодніпровського повіту (поблизу Кривого Рогу), гуртки в селах Абрамівка і Мар'янівка Олександрійського повіту Херсонської губернії, 1902 р. – гурток у с. Федорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії [5, с. 38; 39, с. 41; 40, с. 11; 41, с. 10].

З початком революції 1905 р. активізувалася агітаційно-пропагандистська та гурткова діяльність політичних партій. Найбільші соціал-демократичні організації (Катеринославський, Харківський, Луганський, Полтавський, Поліський комітети РСДРП) відправляли на села своїх агітаторів, які брали участь у сільських сходах, селянських мітингах і зборах [30, с. 32, 33]. С. Мороховець відзначав популярність соціал-демократичних агітаторів на численних і багатолюдних мітингах у Полтавській губернії: за десятки верств селяни направляли посланців з проханням прислати на мітинг студента або «жидка» [34, № 6, с. 73]. Для налагодження доставки і розповсюдження нелегальної літератури, проведення усної агітації більшовики йшли на контакти із соціалістами-революціонерами [45, с. 194].

При Харківському, Катеринославському, Луганському та деяких інших комітетах РСДРП для роботи на селі були створені «аграрні групи» [1, с. 169, 170; 35, с. 73, 74]. «Аграрна група» Харківського комітету РСДРП випускала листівки для селян, відправляла агітаторів на село. Комітет регулярно виділяв їй кошти [3, с. 148; 36, с. 53]. Однак виданням листівок і відрядженням агітаторів на село діяльність групи і обмежилася. Партійних організацій в селах створено

не було, селянські виступи навесні й влітку 1905 р. були розпорошеними і неорганізованими [36, с. 55].

Восени 1905 р. для керівництва сільськими організаціями Катеринославської губернії, які об'єднували до 500 членів, було утворено Катеринославське бюро провінційних організацій РСДРП (входили Олександрівська, Криворізька, Павлоградська, Кам'янська і Синельниківська групи РСДРП) [25, с. 23]. У 1906 р. у Катеринославі було створено Селянську організацію РСДРП, яка випускала листівки для селян, розповсюджувала літературу та вела іншу революційну роботу серед селянства. Вона була об'єднаною: входили як більшовики, так і меншовики [5, с. 100].

Найбільша в Україні організація сільських груп РСДРП була створена в Херсонській губернії [12, с. 77]. 23–24 листопада 1905 р. Одеський об'єднаний комітет РСДРП провів першу конференцію сільських організацій РСДРП Херсонської губернії. Конференція обрала Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП, який взяв на себе керівництво соціал-демократичною роботою в десяти повітах Херсонської, Бессарабської і Таврійської губерній, об'єднавши 25 повітових, міських і містечкових організацій РСДРП, а також 200–250 агітаційно-пропагандистських осередків [23, с. 57, 58; 25, с. 23]. Комітет видавав газету «Письма к крестьянам» – з квітня до серпня 1906 р. вийшло 8 номерів [3, с. 149].

До складу комітету входили більшовики і меншовики. Під час обговорення питання про ставлення до захоплення селянами поміщицьких земель комітет 21 грудня 1905 р. зайняв позицію меншовицької фракції: «проповідувати захоплення землі до Установчих зборів, безумовно, не повинні» [32, с. 33, 34]. 13–15 серпня 1906 р. відбулася губернська конференція сільських організацій, на якій були представлені повіти Херсонської, Таврійської, Бессарабської і Подільської губерній [3, с. 149]. Скликати наступну конференцію сільських організацій РСДРП планували 30 жовтня 1906 р., однак через масові арешти губком не зміг цього зробити. На початку 1907 р. Херсонський губком сільських організацій РСДРП був розгромлений [12, с. 88].

Особлива група для роботи на селі була створена при Кримському союзі, у якому переважали меншовики. У серпні 1906 р. у Криму створювалися селянські комітети, проводилася агітація серед сільськогосподарських робітників [42, с. 22].

У період революції в Україні також діяли Бюро Київської провінції в Києві, «аграрні групи» в Полтаві, Кременчуці, Луганську та деяких інших містах. Однак діячі РСДРП у 1905 р. були зосереджені переважно на революційній роботі у містах [50, с. 58]. У селах України існувало небагато соціал-демократичних організацій, до того ж вони були значно слабші від міських і об'єднували всього кілька селян та сільськогосподарських робітників [26, с. 120]. Їх розташування досить детально відтворено М. Н. Лещенком [25, с. 23].

В умовах революції більшовики прагнули залучити селянство до політичної боротьби шляхом обіцянки землі. Більшовицькі листівки на селі поширювали два основні гасла: конфіскації поміщицької землі і безкоштовної передачі її селянам та заклик до збройного повстання [30, с. 24]. Меншовики основним об'єктом свого впливу вважали міський пролетаріат, а союзником – буржуазію. Вони знали про досить слабкий зв'язок партії із селом. Один із лідерів меншовиків Ю. О. Мартов у жовтні 1905 р. писав: «до селянської маси ми доступу не маємо» [29, с. 143]. Успіхи меншовиків у роботі на селі в межах Російської імперії, як відзначав російський

дослідник С. В. Тютюкін, були незначними: у них не вистачало ні грошей, ні засобів для роботи на селі, а сам селянський світ був чужим і незрозумілим. Успішно діяла на селі лише українська «Спілка» [43, с. 235].

Українська соціал-демократична спілка («Спілка») перебувала на позиціях меншовицької фракції РСДРП. Головною метою «Спілки», на думку харківського дослідника С. О. Наумова, було налагодження чи посилення роботи РСДРП у тих регіонах і соціальних верствах, де її партійний вплив був слабким [37, с. 111]. Восени 1905 р. було створено 17 селянських комітетів «Спілки» [18, с. 44]. Сферою її діяльності стали Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська та Полтавська губернії [2, с. 136].

Розквіт діяльності «Спілки», за спогадами А. Ріша, припадав на весну і літо 1906 р. – робота на селі на підконтрольних цій організації територіях велася лише її силами [див.: 34, № 6, с. 66]. Протягом двох із половиною років революції «Спілка» досить успішно організовувала страйковий рух селян і сільськогосподарських робітників та змогла провести депутатів до II Державної думи [47, с. 108]. В аграрному питанні «Спілка» підтримувала меншовицьку аграрну програму П. П. Маслова і закликала селян утримуватися від участі в аграрних заворушеннях: «не розбивати та не палити» поміщицьких економік, «як робили це три роки тому полтавські й харківські селяни», а чекати скликання Установчих зборів, які розглянуть земельне питання [18, с. 44; 52, с. 87].

Зі спадом революційного руху у 1907 р. й до лютого 1917 р. основною формою роботи організацій РСДРП серед селян була літературна пропаганда й агітація. У 1907–1910 рр. листівки для селян видавали Катеринославський, Полтавський, Харківський і Чернігівський комітети РСДРП [51, с. 175]. Архівні джерела свідчать про існування після поразки революції в 1907 р. поодиноких і нечисельних революційних гуртків у деяких селах Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній [27, с. 137; 30, с. 77, 78].

Організації РСДРП в Україні у той період зосередилися на роботі у містах, робітничому середовищі. Зв'язки із селом майже всі партійні організації й групи підтримували через робітників заводів, шахт і рудників, які, приїжджаючи в рідні села, роз'яснювали односельчанам суть подій, розповсюджували агітаційні листівки. Також революційну агітацію на селі проводила місцева сільська інтелігенція – земські вчителі, лікарі, фельдшери [33, с. 46; 51, с. 180]. Більшовик А. К. Войцехович зазначав у своїх спогадах: «Спеціальних відряджень партійних робітників на село, здається, не було, оскільки ми не мали достатніх пропагандистських сил» [15, с. 23].

У роки Першої світової війни жодна організація РСДРП не випускала листівок, адресованих безпосередньо селянам. В основному у селах поширювалися листівки, які призначалися для робітників і солдат, оскільки саме останні ототожнювалися з селянством [3, с. 274; 31, с. 106].

Оцінити ефективність роботи політичних партій на селі через брак джерел досить складно. Дослідник 1920-х рр. Є. А. Мороховець відмічав, що соціал-демократи вели роботу серед селянства у двох напрямках: серед сільського пролетаріату і напівпролетаріату та серед селянства в цілому [34, № 8, с. 34]. На його думку, аграрне питання в соціал-демократичній агітації посідало незначне місце [34, № 6, с. 81].

Незначним вплив партій та їх агітації на село вважав у 1923 р. один із перших дослідників історії селянського руху С. М. Дубровський [11, с. 107, 108]. У статті, написаній 1925 р. С. Дубровським у співавторстві з Б. Граве, автори констатували

величезну роль партійної агітації у формуванні селянської політичної свідомості напередодні революції 1905 р. Однак партійна робота на селі знаходилася у зародковому стані і жодна партія ще не охоплювала організаційно селянські маси. Нелегальну партійну роботу на селі проводили лише дві партії – РСДРП та соціалісти-революціонери [9, с. 117].

Революційні соціал-демократи не змогли очолити селянський рух, і він продовжував залишатися стихійним і слабо організованим [26, с. 135, 136]. Причини неорганізованості селянської боротьби Є. Мороховець, С. Дубровський та інші радянські дослідники пояснювали браком партійних кадрів і засобів на великих територіях держави, неефективністю їх використання, а також несприятливими умовами для конспіративної роботи на селі [1, с. 126; 10, с. 164, 165; 12, с. 65; 34, № 8, с. 33, 34].

На думку С. Дубровського, селяни не розуміли значення союзу з робітничим класом для повалення самодержавства і не знали про роботу партії більшовиків [10, с. 165]. Розвиток селянської боротьби також гальмували сподівання селян отримати землю законним шляхом [1, с. 126; 30, с. 49]. Заможні селяни, значна частина сільської інтелігенції підтримали кадетів, меншовиків, есерів (очолювали селянські спілки) та українські партії [1, с. 170; 52, с. 87].

У роки горбачовської перебудови вітчизняні дослідники (П. Л. Варгатюк та П. М. Шморгун) намагалися переосмислити широковживане поняття союзу робітничого класу і селянства. Вони констатували, що історична наука не може предметно розкрити етапи його утворення, зміцнення і розвитку в умовах революції, показати, як складалася суб'єктивна готовність селянства до створення такого союзу та сприйняття гегемонії пролетаріату, з'ясувати форми, в яких він існував [4, с. 102]. Питання боротьби політичних партій за вплив на селянські маси у Росії періоду революції 1905–1907 рр., констатувала у 1989 р. Л. Т. Сенчакова, залишилося практично нерозробленим [45, с. 10].

Українське село та політичні партії виявилися неготовими до взаємодії. Характерні риси селянства (низький рівень загальної й політичної культури, фактична відсутність національної свідомості), на думку харківського дослідника С. О. Наумова, вимагали масштабної і тривалої пропагандистської діяльності з боку політичних партій. Однак останні через слабку організаційну інфраструктуру, гостру нестачу кадрів, нерозроблену й неадаптовану до настроїв мас ідеологію не могли вести такої роботи [38, с. 132].

Все ж, як українське село, так і політичні партії на початку ХХ ст. отримали значний досвід політичної діяльності. Соціал-демократична агітація виявилася найбільш потужною і масовою, однак недостатньо ефективною для організації систематичної роботи серед селянства, що було спільною рисою діяльності всіх політичних партій на селі. Багато організацій РСДРП в українських губерніях, які діяли серед селянства, мали об'єднаний характер (включали більшовиків і меншовиків). Однак соціал-демократичні осередки в селах були нечисленними і досить швидко викривалися поліцією. До того ж, не всі українські губернії були охоплені соціал-демократичною агітацією та пропагандою.

Наслідки агітаційно-пропагандистської діяльності організацій РСДРП та інших політичних партій проявилися вже після Лютневої революції 1917 р. Союз робітничого класу і селянства, ідея якого червоною ниткою проходить через праці радянських дослідників 1950–1980-х рр., виявився міфом, від якого історична наука відмовилася наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., але нового бачення відносин селянства і РСДРП не запропонувала.

Бібліографічні посилання

1. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905–1907). – К., 1955.
2. **Борисенко В. А.** До питання про Революційну українську партію / В. А. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії: Республіканський міжвідомчий наук. зб. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.
3. **Варгатюк П. Л.** В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях / П. Л. Варгатюк, В. Ф. Солдатенко, П. М. Шморгун. – К., 1986.
4. **Варгатюк П. Л.** Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період / П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгун. – К., 1990.
5. **Варгатюк П. Л.** Партії великої заги: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини / П. Л. Варгатюк. – Д., 1970.
6. **Герасименко О. В.** Революційна українська партія в боротьбі за селянство / О. В. Герасименко // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 184–187.
7. **Герасименко О. В.** Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Герасименко. – Черкаси, 2008.
8. **Горин П.** Историческое обоснование Октябрьской революции в работах М. Н. Покровского / П. Горин // Пролетарская революция. – 1928. – № 10. – С. 5–28.
9. **Дубровский С.** Крестьянское движение накануне революции 1905 г. / С. Дубровский, Б. Граве // На аграрном фронте. – 1925. – № 11–12. – С. 107–122.
10. **Дубровский С. М.** Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / С. М. Дубровский. – М., 1956.
11. **Дубровский С. М.** Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М., 1923. – Вып. 1.
12. З історії Одеської партійної організації : нариси. – О., 1962.
13. История Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1964. – Т. 1.
14. **Кардашев Д.** Проблема перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую в свете ленинской теории «американского» и «прусского» пути развития России / Д. Кардашев // Пролетарская революция. 1929. – № 2–3. – С. 58–122.
15. **Кириянов Ю. И.** Крестьянство Екатеринославской губернии в годы первой мировой войны (1914–1916 гг.): материалы к майской сессии 1960 г. / Ю. И. Кириянов. – М., 1960.
16. **Ковальова Н. А.** Обговорення проблем селянства на II та III з'їздах РСДРП: витоки ідеї «аграрної революції» / Н. А. Ковальова // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2014. – Вип. 7. – С. 282–285.
17. **Ковальова Н. А.** Ідея «аграрної революції» у соціал-демократичній думці початку ХХ ст.: дискусія на IV з'їзді РСДРП / Н. А. Ковальова // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 139–142.
18. **Курас І. Ф.** Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії) / І. Ф. Курас. – К., 1986.
19. **Ленин В. И.** Аграрная программа российской социал-демократии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М., 1979. – Т. 6. – С. 303–348.
20. **Ленин В. И.** К деревенской бедноте / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. / В. И. Ленин – М., 1979. – Т. 7. – С. 129–203.
21. **Ленин В. И.** Проект программы нашей партии / В. И. Ленин // Первый съезд РСДРП. Март 1898 года. Документы и материалы. – М., 1958. – С. 56–76.
22. Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством. – М., 1969.
23. **Лещенко М. Н.** Боротьба більшовицьких організацій України за селянство в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко // Укр. іст. журн. – 1965. – № 1. – С. 53–65.
24. **Лещенко М. Н.** Могутній виступ селянства (До 70-річчя полтавсько-харківського повстання) / М. Н. Лещенко. – К., 1972.
25. **Лещенко М. Н.** Робітничий клас – гегемон революції / М. Н. Лещенко // Укр. іст. журн. – 1980. – № 12. – С. 16–29.
26. **Лещенко М. Н.** Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К., 1977.

27. **Лось Ф. Є.** Класова боротьба в українському селі, 1907–1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К., 1976.
28. **Мартиненко Н. М.** Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Мартиненко. – Х., 2007.
29. Меньшевики. Документи и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. – М., 1996.
30. **Михайлюк О. Г.** Більшовики України в боротьбі за селянство (1905–1917) / О. Г. Михайлюк. – Л., 1967.
31. **Михайлюк О. Г.** Більшовики України в боротьбі за союз робітничого класу і селянства в роки Першої світової війни / О. Г. Михайлюк // Укр. іст. журн. – 1965. – № 11. – С. 104–109.
32. **Михайлюк О. Г.** Більшовицькі організації України в боротьбі за селянство / О. Г. Михайлюк // Укр. іст. журн. – 1980. – № 12. – С. 30–38.
33. **Михайлюк О. Г.** Діяльність більшовиків України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства (1907–1910 рр.) / О. Г. Михайлюк // Укр. іст. журн. – 1963. – № 5. – С. 39–47.
34. **Мороховец Е.** Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия / Е. Мороховец // Пролетарская революция. – 1925. – № 2–8.
35. Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1961.
36. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Х., 1970.
37. **Наумов С. О.** З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП / С. О. Наумов // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Сер. Історія. – Вип. 42. – С. 106–114.
38. **Наумов С. О.** «Селяни усієї України, єднитесь!»: організаторська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.) / С. О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 132–138.
39. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Д., 1979.
40. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. – Д., 1981.
41. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. – Д., 1981.
42. Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1981.
43. Политические партии России: история и современность. – М., 2000.
44. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель–май 1907 г. Протоколы. – М., 1963.
45. **Сенчакова Л. Т.** Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М., 1989.
46. **Сусоров С. В.** ПСР і українське селянство на початку ХХ століття: до проблеми взаємсприйняття / С. В. Сусоров // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип. 6. – Д., 2008. – С. 181–187.
47. **Федьков О. М.** Життя і повсякденні тривоги провокатора Йосипа Барановського (З історії Української соціал-демократичної Спілки РСДРП) / О. М. Федьков // Гуржівські історичні читання. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 108–110.
48. **Чепурко О. О.** Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Чепурко. – Д., 2009.
49. Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель–май) 1906 года. Протоколы. – М., 1959.
50. **Шестаков А. В.** Бунт земли (крестьянская революция 1905–1906 гг.) / А. В. Шестаков. – М., 1923.
51. **Шморгун П. М.** Більшовики України в період реакції (1907–1910 рр.) / П. М. Шморгун. – К., 1978.
52. **Шморгун П. М.** Більшовицькі організації України в революції 1905–1907 років / П. М. Шморгун. – К., 1975.

Надійшла до редколегії 11.12.2014